

SELÇUKLU SURİYE’İNDE VEZİR VE REİS: KENTİN KENDİ KENDİNİ TEMSİL MÜCADELESİ*

Axel HAVEMANN
Çeviren: Kâzım UZUN**

Suriye, şehirlerinin özel ihtiyaçlarına göre kendi yerel temsilci kurumlarını oluşturmak ve “klasik” yönetim [devlet] bürolarını dönüştürmek suretiyle kendilerini bir dereceye kadar merkezi yönetimden kurtarmış bir kaç ortaçağ İslam bölgesinden birisidir. Neredeyse iki yüzyıl boyunca – yaklaşık olarak 10. yüzyılın ikinci yarısından 12. yüzyılın ortalarına – Suriye şehirleri, bir bakıma, Fatimi ve Selçuklu merkezi idarelerini tamamlayan ya da hatta onların yerini alan kentli liderler (*ruesâ*) ve genç adamlardan oluşan milis güçlere (*ahdâs*) sahipti; zamanla bunlar Selçuklu rejimi içerisinde kurumsallaşmış işbirlikçiler [ortaklar] haline geldiler. Bu gelişme, iki şehirde işlerin farklı bir şekilde gelişmesine rağmen Dımaşk ve Halep’te daha belirgindir. Yöneticilerin tanınma kazanmasıyla kentli kuvvetler (*ruesâ* ve *ahdâs*) yalnızca emniyet gücünün (*şurta*) fonksiyonlarını ele geçirmeyi ve yöneticilerin askeri ve siyasi vazifelerinde yer almayı başarmakla kalmadı, onlar aynı zamanda şehrin ekonomik, idari ve finansal işlerini – belirli bir dereceye kadar – kontrol ettiler (bunlar – kanıtlanacaklar – yalnızca Dımaşk’la ilgili olarak kanıtlanabilirler, Halep’le değil). Örneğin Dımaşk’a dair kaydedilmiş Arapça kaynakların, kent yönetim ve ekonomisinin “klasik” yetkilisi *muhtesip*’ten söz etmemeleri dikkate değerdir ki, o zaman bir reis mevcuttu. Daha dikkat çekici olan husus ise reisin bazen yönetici tarafından yüklenilmiş olan vezirlik görevini de yerine getiriyor

* Axel Havemann, “The Vizier and the Rais in Saljuq Syria: The Struggle for Urban Self-Representation”, *International Journal of Middle East studies*, C. 21, No. 2 (Mayıs 1989), ss. 233-242.

** Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Ortaçağ Tarihi Anabilim Dalı Yüksek Lisans Öğrencisi. E-posta; k.kazimuzun@gmail.com. Değerli danışmanım Prof. Dr. Cüneyt Kanat’a, çeviri çalışmamı incelemeye zaman ayırdığı için müteşekkirim.

olmasıdır. Bu nedenle kişi, yerel bir kent görevlisi olan reisin, merkezi yönetim sisteminin - normalde vezir yerini de alan dış doğumlu (foreign-born) [o şehrin yerlisi olmayıp merkezden şehre yönetici olarak atanan kişi] bir seçkin tarafından temsil edilen - çok önemli bir üyesi olduğunu düşünebilir¹.

Bu makale vezirlik (*vezâret*) kurumu ve Selçuklu zamanı Dımaşk ve Halep’inde mevcut başkanlık (*riyâset*) kurumu arasındaki ilişkiyle ilgilidir. Makalenin amacı dış görevliler ve yerli liderlerin, gücü birbirleriyle paylaşma istek ya da mecburiyetinde olma derecelerini analiz etmektir. Carla Klausner’e² göre, Selçuklu zamanları vezirliği bir süreliğine İslami yönetimin iyi tesis edilmiş bir özniteliği olmuş ve vezir, Türk sultanlar adına, önceki tüm zamanlardan daha büyük bir yetke kullanmıştır. Ancak bu makale, erken Abbasi dönemlerindeki doğuşundan 11 ve 12. yüzyıllara, İslam dünyasının doğu kısımları üzerindeki Selçuklu yönetimi zamanına kadar vezirliğin uzun ve ilgi çekici gelişiminin tartışma yeri değildir.

Mez, Sourdel, Goitein³ gibi bilim insanları ve başkaları Abbasi halifelerinin vezirliğine [vezirlik kurumuna] dair çok sayıda çalışma yapmışlardır. Büyük Selçuklu sultanlarının vezirliğine gelince ise kişi, Lambton ve Klausner’in araştırmasına itimat edebilir.⁴ Bu çalışmalar daha ziyade yalnızca İslami doğu -Irak ve İran- üzerine odaklanırken Selçuklu sultanlarının, hâkimiyetlerini, ailelerinin daha küçük üyelerine, meliklere (*mulûk*) ya da atabek ve emirlere havale ettiği Suriye’deki durum hakkında çok az şey bilinir. Suriye sahası düşman Haçlı devletlerinin olduğu gibi Fatimiler’in de topraklarına komşu olduğu için çeşitli sebepler dolayısıyla politik ve askeri açıdan kritik bir yer olmasına rağmen, bildiğim kadarıyla hiç kimse Selçuklu ülkesinin bu kısmının vezirliğini kapsayan kurumsal tarihe ayrıntılı olarak dikkat çekmemiştir.

İyi bilindiği üzere vezirlik, Selçuklular iktidara gelmeden çok önce Arapça ve Farsça literatürde⁵ var olan bir mevzudur. Örneğin; idari kılavuzlar tarafından simgelenen *adab* literatürü⁶, anekdotal literatür ve yöneticiler hakkındaki sözde aynalar mevcuttur⁷. Ek olarak tarihçilerin yazdıklarının yanı sıra, el-Mâverdi (ö. 1058)⁸ gibi, devlet hukukçularının çalışmaları da vardır. Kişi şayet, Selçuklu Dımaşk ve Halep’indeki vezirlik ve reislik arasındaki ilişkiyi çalışmak istiyorsa, dikkatin çevrilmesi gereken yer, tarihçilerin çalışmaları, özellikle yerel tarih ve kronik formundaki çalışmalarıdır.

Bu her iki kurumun açıklamasına yönelik daha iyi bir kavrayış için siyasi arka plana dair kısa bir tetkik yerinde olabilir. Bilgi özellikle, incelemenin

kapsadığı dönemdeki Dımaşk ve Halep tarihi konusunda baş otoriteler olan İbnü'l-Kalanisi (ö. 1160)⁹ ve İbnü'l-Adim'in (ö. 1262)¹⁰ kroniklerinden edinilecektir. Kısa bir Türkmen yönetiminin takip ettiği yüzyıldan biraz daha fazla süren Fatımi işgalinden sonra Dımaşk, Sultan Melikşah'ın kardeşi Tutuş'un 1079 yılında şehri fethetmesiyle Selçuklu idaresine girdi. Yedi yıl sonra, o vakte kadar bedevi Mirdasi hanedanı tarafından elde tutulan Halep de Tutuş'a teslim oldu. Daha sonraki Zengi hanedanının atası olan Aksungur isimli bir Türkmen görevli sultanın temsilcisi olarak vazifelendirildi. 1092'de Sultan Melikşah'a düzenlenen suikastın ve bundan üç yıl sonra da Tutuş'un ölümünün ardından, Selçuklu tahtına kimin geçeceği sorusu ailenin farklı üyeleri arasında münakaşaya sebep oldu ve sürekli birbirleriyle çekişmeleri, en sonunda imparatorluğun parçalanmasını da beraberinde getirdi. Böylece, Selçukluların imparatorluk politikasında asla merkezi bir öneme sahip olmayan Suriye, siyasi bir oyun sahası haline geldi ya da olmaya devam etti. Böylece, Selçuklu melikleri ve Türkmen atabeklerinin rekabet alanı olan Suriye, henüz varlığını sürdüren Fatımi hırslarıyla da tehdit ediliyordu ve nihayet, yabancı saldırılara karşı şehirlerini savunmaya çalışan kabile kökenli yerel hâkim hanedanlar ve güçlü kentli gruplar arasında bölüşüldü¹¹.

DİMAŞK REİSİ

Vezirlik ve reislik arasındaki benzersiz ilişki işte bu şartlar altında yavaş yavaş gelişmeye başladı ve sonraki birkaç on yıl boyunca gelişmeye devam etti. Dımaşk reisinin vazifesi [bir sonraki kişiye] 1096'dan beri irsî yolla geçmekte idi ve bu makamın sahibi, İsmaililerin sayıca çoğunluğu yüzünden Kuzey Suriye'deki memleketleri Sermin'i terk eden kabile (Benû Kilâb) kökenli Sünni bir aile, Benû Sûfi'nin üyeleri idi¹². Reislik makamı Dımaşk'ta yerleşmelerinden sonra Sufi ailesinin üyelerince kesintisiz bir şekilde 1154 yılına kadar dolduruldu ki, daha sonra bu [reislik] görevi, yine miras yoluyla kendi üyelerine intikal eden Temimi ailesince ele geçirilmişti. Benû Sufi ailesi ise Dımaşk halkı içinde etkili ve önemli pozisyonunu sürdürmüş gibi gözükmektedir. Ailenin bir üyesinin siyasi bir görev dolayısıyla Mısır'a gönderilmiş olduğu rapor edilmiştir. Diğer bir kaçından ise yapı projelerini hayata geçiren – görünüşe bakılırsa muazzam servetlerine dair bir referans – girişimciler olarak söz edilmiştir¹³.

Bu aileye mensup reisler (ilk reis Eminu'd-Devle Ebu Muhammed İbn es-Sufi'dir) önceki reisler ile kıyaslandığında Dımaşk'ta ilk kez, reisin yalnızca genç milislerin, ahdâs, lideri olmadığı aynı zamanda şehrin yerel yöneticisi (*reis el-beled*) de olduğu netleşmektedir. Belli ki şehirli kuvvetler, en azından reis, Selçuklu yöneticilerinden bir çeşit yarı resmi tanınma kazanmışlardı; reis'in onlara bağımlı olduğu kadar onlar da reise (ve otomatik olarak ahdâs'a) bağımlıydı. Reis ve ahdâs'ın yabancı hâkimiyetine (Fatımiler) karşı yerel direniş göstermiş oldukları daha önceki zamanların aksine, Selçuklu egemenliğinin tesis edilmesinden sonra siyasi tavırda önemli bir değişim olmuştur. Reis'in, yönetici tarafından yapılacak bir tayin suretiyle konumunu yasallaştırmaya çalışması – ve nihayetinde bunu başarması - yüzünden, ahdâs da – reisin belkemiği olduğundan – isteksiz bir şekilde onunla aynı kaderi tecrübe etti, yani rejimin işbirlikçisi haline geldi. Bu, tanınmak için şehirli kuvvetler tarafından ödenilmesi zorunlu olan bir bedeldi – şayet yabancı [şehrin yerlisi olmayan] yönetici karşısında mevkilerini korumak istiyorlarsa kesinlikle gerekli bir bedel. Aslında, yalnızca, iki taraf eşit güçlere sahip olduğu sürece işleyen böyle bir politika kırılğan bir uzlaşımın varlığını kanıtlamaktadır¹⁴. Kısaca – şayet işbirliği olmazsa – rekabet, yerel liderler tarafından yabancı yönetime karşı gösterilen direnişten daha sık görülür bir hal alıyordu. Selçuklu Dımaşk'ından alınan üç örnek bu değişimi kanıtlamaktadır.

1) 12. yüzyılın başlarında İsmaili tarikatının İran kolu Suriye üzerindeki etkisini Dımaşk'a varıncaya kadar genişletmişti. İsmailî (Batını olarak da adlandırılırlar) yandaşlarının esasen hem köylü hem de şehirli düşük ve yüksek sınıflardan geliyor olmasına rağmen tarikatın bir vezir koruması kazanmayı becerebildiği yer Dımaşk idi ki, bu vezir el-Mazdegâni diye bilinen ve kendisi İsmaili öğretisini kabul etmeyen bir şahıstı. Bu hizipçi hareket Dımaşk'ın iktidardaki Sünni kadrosu açısından ciddi bir tehdidin temsilcisi durumundaydı, 1129'da Bâtını tarikatı vezir ile birlikte, daha önce bahsi geçen Sufi ailesinin ilk reisinin oğlu, reis Ebû'l-Zevvâd el-Muferric İbnü'l-Hasen es-Sûfî ve şehrin *ahdâs*ının da yardım ettiği Selçuklu kuvvetleri tarafından oldukça kanlı bir şekilde bertaraf edildi. Katledilen vezirin yerine geçmesi için bir halef arayan Selçuklu yönetici, yeni veziri olması için reisi tayin etti ve böylelikle hem reisin otoritesini kabul etmiş oldu, hem de Batnilere karşı yapılan mücadelede işbirliğinden dolayı onu ödüllendirdi. İbnü'l-Kalanisi, yöneticinin, kendisine güvendiği ve reis, mali ve idari işler noktasında bir uzman olduğu için vezir olarak onu seçtiğini kaydeder; diğer yandan o, yazma (*kitâbet*) ve retorik

(*belâgat*) sanatlarında çok iyi değildi. İki yıl sonra el-Muferric es-Sufi mazeret olarak gösterilen, ancak belirtilmeyen hataları dolayısıyla yöneticinin güvenini kaybederek her iki görevinden, vezirlik ve reislik, de azledildi¹⁵.

Reisin vezir olarak atanmasını sağlayan sebeplere daha yakından baktığımızda vurgulanması gereken şudur: Selçuklularda, mali ve idari teknik bilgi vezir[lik] görevi için temel vasıf olarak dikkate alınmıştır. Selçuklu İmparatorluğu'nun idari yapısını kapsamlı bir şekilde inceleyen Lambton'un cümlelerine bakarsak:

Divanın başkanı olarak vezirin temel fonksiyonu malî bir kişilik olmasıydı. Onun görevi, devletin gelir kaynaklarını tanzim etmek ve zirai istikrara zarar vermeden geliri artırmaktı. Onun, devletin parasal kaynaklarını sağlıklı bir şekilde koruması ve acil durumları karşılamak için yeterli geliri ihtiyati olarak bulundurması beklenirdi¹⁶.

Bu cümleler, ünlü vezir Nizamülmülk (1018-1092) tarafından çizilmiş, oldukça idealize edilen birisini hatırlatır ki, ünlü vezir idari becerilere ek olarak vezirin sadakati ve güvenilirliği üzerinde de durmuştur¹⁷. İlk başta *adab* literatürünce belirlendiği üzere vezirlik makamını doldurmak için en önemli koşul olan hem yazma hem de *belâgat* sanatı gördüğümüz kadarıyla artık belirleyici kriter olarak dikkate alınmamaktadır. Bu sayededir ki, reis el-Muferric es-Sufi yazınsal yetkinlik ve *belâgattaki* zayıflığına rağmen vezir oldu¹⁸. Bu örnek Selçukluların vezirlik anlayışına oldukça iyi uymaktadır. Ayrıca değişen önkoşullar ve vezirlik makamına hamledilen işlevleri göstermektedir.

Aslında vezir el-Muferric es-Sufi'nin ne derece iyi bir vezir olduğuna dair birkaç soru vardır. O, vezir olarak, yeni görevinde *ahdâs* üzerindeki etkisini sürdürememiş de olabilir. Her ne hal ise, el-Muferric es-Sufi kısa bir süre hapsedildikten sonra yeniden (yükü bir miktar para karşılığında) reis olarak, ancak vezir değil, görevine yerleştirildi – görünen o ki güç ve etkisini azaltmak için yönetim tarafından yapılan bir girişim. Bu defa o, beş yıl reis olarak kaldı, ta ki yönetici tarafından katlettilene kadar; akrabaları Dimaşk'tan sürüldü ve Benû es-Sufi'nin mülkleri müsadere edildi¹⁹.

2) Bir yıllık sürgünden sonra Sufi ailesinin, 1137'de geri dönmesine izin verildi. El-Museyyeb İbn es-Sûfi yedi yıllığına reis atandı ve diğerleri arasında

Mu'eyyiduddin'in de bulunduğu birkaç unvanla onurlandırıldı. 1144 yılında, mevcut vezir ve diğer düşmanlarının komplo yapacağı korkusunu taşıyan reis, Dimaşk'ı, yalnızca yeniden düşmanlarına karşı geri dönmek için terk etti: o, düşman vezirin Mısır'a sürgün edilmesini ayarlamayı başardı ve bir kaynağa göre, reis'in kendisi vezir olarak atandı²⁰. İbnü'l-Kalanisi insanların, Mu'eyyiduddin es-Sufi'nin geri dönmeyi başarmasına çok sevindiklerini kaydeder²¹.

3) Birkaç yıl sonra, 1149'da, Mu'eyyiduddin yeni Selçuklu yöneticisinden işkillendi. Güvenliği için endişe eden reis, kendi evi ve kardeşininkini korumak için yandaşlarını, *ahdâs* ve Dimaşk'ın diğer silahlı adamlarını topladı. Yöneticinin reisi teskin etme çabalarının başarısız olması yüzünden yeni düşmanlıklar patlak verdi. Şehrin halkı ve civar kırsaldan gelen köylülere ek olarak yerel askerler tarafından desteklenen reis, yöneticinin, askerleriyle tahkim etmiş olduğu kaleyi kuşattı. Çatışma hiçbir net sonuç vermediğinden, yönetici, Mu'eyyiduddin'in isteklerine uymaya mecbur kaldı. Mu'eyyiduddin'in düşmanlarının bazıları sürgün edildi, reis ve kardeşi hilatler ile onurlandırıldı ve Mu'eyyiduddin yeniden hem reislik hem de vezirliğe atandı. Onun, bulunduğu makamların hiçbirinde rakibi ya da ortağı olmadığı kaydedilmiştir²².

Verilen 1149 çatışmasının kapsamı ve ne kadar aşırı olduğu, şehirli kuvvetler ve dış otoriteler arasındaki güçlü uyuşma ve denge politikasının kırılğan karakterini kanıtlamaktadır: iki taraftan biri diğerinden daha güçlü olduğunu kanıtladığı, ya da en azından kendisini öyle hissettiği an reis ve *ahdâs*, dış yönetime karşı eski, yerel direnişi sürdürme rollerine geri döndüler. Diğer yandan hem reis'in hem de Selçuklu yöneticisinin, iç çekişmelere aldırmandan, dış politika meselelerinde iş birliği yaptıklarının müşahede edilmesi dikkate değerdir. Örneğin, tüm Suriye'nin gelecekteki Emir'i olma yolunda ilerleyen Halepli Nureddin'e karşı böyle bir durum vardı²³.

Artan bir merkezileştirme politikası ve paralel olarak yerel kurumların, örneğin reislik gibi²⁴, terkiyle karakterize edilen, takip eden dönemde (yani 12. yüzyılın ortalarından sonra) Dimaşk üzerine yazılan kaynaklar reis'in vezir olarak atanmasından bir daha bahsetmezler.

HALEP REİSLİĞİ

Kişi Halep reisliğine baktığında, durumun Dımaşk'tan oldukça farklı olduğu görülecektir. İzleyen veriler, tarihi kaynaklar okunarak edinilebilir:

1) *Ahdâs*ın liderleri olarak, tüm reislerin, aynı zamanda, yönetici elitin temsilcileri ile işbirliği yapan şehir liderleri (*ruesâ el-beled*) oldukları anlaşılmaktadır. Bu, Halep'teki reislerin yöneticiler tarafından Dımaşk'takinden daha önce tanındığı ve meşrulaştırıldığı anlamına gelir. İbnü'l-Adim'in izleyen haberine göre, Halep reisliğinin ilk hamili yönetici tarafından hem *reisü'l-beled* hem de *reisü'l-ahdâs* olarak atanmıştır. Bu hadise 1025 yılında, Mirdasî egemenliği altında gerçekleşti²⁵, yani, Halep'teki Selçuklu hâkimiyetinden yaklaşık altmış yıl kadar önce. Diğer yandan Dımaşk'ta, Selçuklu döneminden önce reislerin hiçbiri, devlet görevlileri tarafından atanmak şöyle dursun, tanınmamışlardı bile. Bu nedenle yerel ve yabancı [dış] kökenlerden gelen güçler iki şehirde oldukça farklı şekilde gelişti.

Halep reisliğinin hâkim düzene yönelik daha kesin ve daha hızlı birleşme meyli, kaynaklardan öğrenebildiğimiz kadarıyla, yalnızca bütün reisler sistem tarafından atanıldığında görülmektedir. Yerel kökenli olmayan bazı reisler ve yerli nüfus arasında artan yabancılaşma, yöneticilerin kentli kuvvetler karşısındaki tutumuna dair başka bir örnek olabilir: reisler olarak yabancıları tayin etme yoluyla, [merkezi] hükümet *ahdâs* ile, daha genel olarak Halep'in yerli halkı ile bu adamlar arasındaki çok yakın ilişkiyi zayıflatmaya ya da önlemeye çalıştı. Hama, Balis ve Harran'dan ve hatta Suriye dışından (bunlar İran kökenli bir aile olan Benû Bedi'nin üyeleridir) gelen reisler olduklarına dair malumatımız vardır²⁶.

2) Birisi istisna olmakla beraber, tüm Halep reisleri üst bir sosyal tabakaya, yani seçkinler gurubuna mensuptu. Sosyal ortam ve durum hakkındaki detaylı bilginin çok çok az olmasına rağmen, böyle bir netice, kaynaklar tarafından – ki yazarları bizzat toplumun üst kademelerine mensuptur - Halep reislerine dair verilen daha pozitif tarihten elde edilebilir. Daha az yanlı bir değerlendirme yapılacak olursa sebep [yani atananların seçkin sınıftan olma sebebi], tüm reislerin yöneticiler tarafından atanıldığı gerçeğiyle açıklanabilir ve dolayısıyla var olan düzene karşı bir tehlike olarak değerlendirilmez. Hiç kuşkusuz bu, Halep reislerinin daha yüksek sosyal statüsünün yalnızca dolaylı bir kanıtıdır; bununla beraber *ruesâya* mensup bir bireyin sosyal konumuna işaret eden bazı kaynaklar tarafından da desteklenmektedir²⁷.

[Bunlar] Dımaşk reislerinin ne kadar farklı şekilde tarif edildiğini anlamak açısından dikkat çekicidir; bu durum, Selçuklu öncesi dönemdekiler açısından geçerlidir ki, bu dönemdekiler, yöneticiler tarafından tanınmamışlardı, çünkü yöneticiler onlara kendilerine karşı olan asiler gözüyle bakıyorlardı – aslında öyleydiler de zaten. Dımaşk reisleri tezyif ve hakaret yoluyla çok olumsuz bir şekilde tarif edilmiştir. Bu [hakaret dolu] tarifler, en iyi şekilde el-Kassam et-Terrab olayında belgelendiği üzere açık bir şekilde onların daha düşük sosyal konumlarına yöneltmiştir²⁸. Bununla beraber Selçuklu yönetimi altında reislerin kendi hanedanlıklarının tesisi ile manzara değişmiştir: hem Benû es-Sufî hem de Benû et-Temimi reisleri Halep'teki muadilleri kadar adilane bir şekilde karakterize edilmişlerdir. Bu da bu ailelerin sosyal konumu ve prestijine dair bilinenler ile uyumaktadır. Kısaca, Halep reisleri sosyal olarak Dımaşk'takilerden daha homojen gibi görünmekte ve bu, tarihçilerin raporlarına yansımaktadır.

3) Halep'teki reislik, Sufî ve Temimi aileleri yönetimi altındaki Dımaşk'ta olduğu gibi veraset usulüne dayalı değildir. Yalnızca Benû Bedî' bu görevi iki kez elinde bulundurdu ki, bunlar da ardışık görevler değillerdi: Fazâil İbn Sa'id İbn Bedî, babasının bu makamı 1113'te kaybetmesinden yaklaşık on yıl sonra reis oldu. Bu sırada farklı ailelerden gelen dört kişi reis olarak atanmışlardı²⁹. Sık sık (on yıl içinde beş kez) değişen reis politikası, yöneticilerin, yerel ve dış güçler arasındaki güç dengesinin farklı bir politika gerektirdiği Dımaşk'ta mümkün olandan çok daha etkili bir şekilde reisleri kontrol etme ve denetleme çaba ve yeteneğine vurgu yapar.

4) Halep'teki hiçbir reis asla vezir atanılmadı. Aynı ailenin, örneğin Benû Bedî, bazı üyeleri vezir olarak işlev görürken başkaları reislik görevini ifa etti, iki makam arasındaki ayrım sürekli olarak sürdürüldü³⁰. Vezirlik ve reislik Halep'te niçin hiç birleştirilmedi? Maalesef mevcut kaynaklar bu farklılığın nedenini açıklamak için yeterli bilgiyi vermiyor ve bu nedenle yalnızca farazi açıklamalar yapılabilir. [Bu neden] Halep reislerinin yöneticiler üzerinde Dımaşk'taki muadillerinin olduğundan daha az askeri ve siyasi etkiye sahip olması ve onların şehirdeki yerel, sivil guruplardan - örneğin ahdâs gibi – gelecek yeterli destekten mahrum olmaları yüzünden hakimiyetlerini (installation) vezirler gibi kabul ettirememeleri olabilir. Diğer yandan, Halep reislerinin daima merkezi yönetim hiyerarşisine çok daha fazla dâhil edilmesinden dolayı muhtemelen yöneticilerin vezirlik gibi seçkin bir makamı onlara vermek suretiyle reisleri kendi yanlarına çekmelerine gerek yoktu.

Üçüncü bir açıklama da ihtimal dâhilindedir. Şayet İbnü'l-Adim'e inanılacak olursa, Halep'teki ana otorite, en azından Halep'teki reislerin bir kaçı Selçuklu Dımaşk'ının reislerininle karşılaştırılabilecek ekonomik güç düzeyine sahip değildi, onlar ayrıca vezir[lik] görevi için yeterli [nitelikli] olunması gereken mali işlerde gerekli deneyime de sahip değildiler. Ne İbnü'l-Adim ne de başkaları bu bağlamda herhangi bir şeyden bahsetmez.

Reislerin ekonomik gücü meselesi ile ilgilenmek için kişi yeniden Dımaşk'a bakmak zorundadır. Dımaşklı birkaç reisin vezir olduğu, vezirlerin fonksiyonlarının neler olduğunun bilindiği ve bir reis olduğunda muhtesibin olmadığı göz ününe alınır³¹ Dımaşklı reislerin, eskiden farklı makamlar tarafından yerine getirilen bir yığın fonksiyonu üstlenme noktasında yeterli güce sahip olduğunu iddia etmek akla uygundur³². Artırılan güçleri belli ki bazı reislere mali işleri idare etme imkânı da verdi, bu imkân öyle bir derecede idi ki onlar yalnızca, genellikle muhtesibin etki alanı altında olan kentler arası ekonomiyi, el sanatlarını ve küçük ticareti kontrol etmekle kalmadı, aynı zamanda dış ticari partnerleriyle birlikte toptan ticareti de kontrol ettiler. Ekonomik rolleri hakkındaki bu varsayım Dımaşklı reislerin - özellikle Benû es-Sufilerin bir üyesinin - mali politikasına ilişkin malumat vasıtasıyla da desteklenmektedir.

Vakanüvis İbnü'l-Kalanisi, 1137 yılında (daha önce bahsedilen) sürgünden Dımaşk'a geri dönüş zamanlarında Sufi ailesi için ayarlanan şartlara dair bilgi verdiğinde, Sufi ailesinin, mali yükümlülüklerin [harçların] yerleşik geleneğe ve mutata kurula göre reislik [makamını] elinde bulunduran kişiye ödenilmesi hususundaki talebini yazmıştır (*'ale'l-'ada el-mustemirra va-'l-qaide el-muqime el-musteqirra*). Bu harç, koruma ücretleri (*himayât*), askerlerin maaşları (*vâcibât*) gibi özel ücretler ve *dârü'l-vukelâ* (toptan ticaret kurumu) ve diğer, muhtemelen, perakende ticaret ve piyasa ürünleri için gereken harçlardan (*rusûm*) oluşuyordu³³. Şayet bu rüsumlar toptan ve perakende ticaret ürünleri için ödenilmesi gereken toplam yekûna tekabül ediyorsa, o zaman bunlar, tüm ekonominin kontrolünün reis tarafından yapıldığına dair açık bir kanıt sunar; bir başka deyişle bu, reisin niçin vezir - mali idarenin lideri - de olabildiğini açıklayacaktır. Ancak bu rüsumlar üretim ve ticaret için ödenilmesi zorunlu olan harçların - metnin her iki yoruma da açık kapı bırakmasına rağmen daha muhtemel gibi gözükken - toplam miktarının yalnızca bir kısmını ifade ediyor olsa bile bunlar, Dımaşk'taki reisin ciddi boyutlardaki ekonomik ve mali gücüne işaret eder. Diğer resmi ödemeleri - koruma ücretleri ve askerlerin

maaşları - de hesaba katarsak sadece reisin, makamından dolayı devlet gelirlerinden kar sağladığı netlik kazanmaktadır. Reis, ahdâsın desteği olmaksızın “koruma” güvencesi veremeyeceğinden ahdâsın koruma ücretlerinden (*himayât*) çıkar sağlaması tek mantıklı yol gibi gözükmektedir³⁴. Vacibât’a [asker maaşları] gelince, reis bu vergiden yerel askerlere ve muhtemelen ahdâs’a da ödeme yapmak zorundaydı. İbnü’l-Adim’e göre bu Halep reislerine de atfedilen tek mali fonksiyon idi³⁵. Halep’teki reislerin diğer mali vergi ya da ekonomik gelirleri hakkında kaynakların sessizliği ekonomik güçsüzlüklerine ilişkin delil olarak alınabilir. Bu ayrıca Halep reislerinin niçin hiç vezir görevine atanmadığını da açıklayabilir.

SONUÇLAR

Yukarıdaki sunumdan birkaç sonuç çıkarılabilir. Kentin kendi kendini temsilinin sembolü olan reisin vezir olabilmesi, dolayısıyla merkezi iktidar gücünün bir üyesi haline gelebilmesi, önceki yüzyıllarinkinden oldukça farklı olan Selçuklu Suriye’sinin spesifik şartları altında farklı sosyal ve politik gruplar arasındaki ilişkiye işaret eder. Vezirlik ve reislik gibi böylesi iki farklı makamın birleşmesi ilgili kurumların arkasında duran bu güçlerin çift taraflı bağımlılığını yansıtır.

Selçuklu Dimaşk ve Halep’ine dair yazılmış tarihi kaynaklar, ortaçağ İslami idaresi kapsamındaki merkezi bir hükümet kurumu ve yerel bir şehir kurumu arasındaki ilişkiye dair genel sonuçlar yazılmasına izin vermeseler de vezirlik ve reislik arasındaki bağlantılı olma durumunun, Suriye şehirlerinin 11. ve 12. yüzyılda ulaştığı sosyal ve politik ayrılaşma sürecini ne ölçüde yansıttığını görmek açısından önemlidir. Kentli toplum geçici olarak, yerel direniş, serbest rekabet ya da işbirliği halinde olmak suretiyle merkezi güce karşı kendi çıkarlarını savunan politik bir yapıya, neredeyse “siyasi bir teşekkül”e doğru gelişti. Bir bakıma Dimaşk’taki vezir ve reisin “hikayesi” en seyrek politika türüyle, yani, işbirliğiyle ilgilidir.

Yazarın notu; bu makalenin ilk versiyonu Orta Doğu Araştırmaları Derneğinin 19. Yıllık Toplantısında, 22-26 Kasım 1985, sunulmuştur.

¹ Daha geniş bilgi için örneğin bakınız, benim *Ri’asa und qadâ’* kitabım. *Institutionen als Ausdruck wechselnder Kraftverhältnisse in syrischen Städten vom 10. bis zum 12. Jahrhundert* (Freiburg, 1975); Gerhard Hoffmann, *Kommune oder Staatsbürokratie? Zur politischen Rolle der Bevölkerung syrischer Städte vom 10. bis zum 12. Jahrhundert* (Berlin,

- Doğu Almanya, 1975), böl. 4; Claude Cahen, "Mouvements populaires et autonomisme urbain dans l'Asie musulmane du Moyen Age," *Arabica*, 5 (1958), 225-50; ve aynı yazar, *Arabica*, 6 (1959), 25-56, 233-65; E. Ashtor-Strauss, "L'administration urbaine en Syrie medievale," *Rivista degli Studi Orientali*, 31 (1956), 73-128; E. Ashtor-Strauss, "L'urbanisme syrien a la basse-&poque," *Rivista degli Studi Orientali*, 33 (1958), 181-209. Daha erken dönem için bakınız: Peter von Sivers, "Military, Merchants and Nomads: The Social Evolution of the Syrian Cities and Countryside During the Classical Period, 780-969/164-358," *Der Islam*, 56 (1979) 212-44.
- ² Carla L. Klausner, *The Seljuk Vizierate: A Study of Civil Administration 1055-1194* (Cambridge, Mass., 1973).
- ³ Adam Mez, *Die Renaissance des Islams* (Heidelberg, 1922; repr. Hildesheim, 1968), pp. 79-101; Dominique Sourdel, *Le vizirat 'abbaside de 749 a 936 (132 a 324 de l'hegire)*, 2 vols. (Damascus, 1959-1960); Shlomo D. Goitein, "The Origin of the Vizierate and Its True Character," *Studies in Islamic History and Institutions* (Leiden, 1968), ss. 168- 96.
- ⁴ Ann K. S. Lambton, "The Internal Structure of the Saljuq Empire," in J. A. Boyle, ed., *The Cambridge History of Iran, C. V, The Saljuq and Mongol Periods* (Cambridge, England, 1968), ss. 203-82; Klausner, *The Seljuk Vizierate*.
- ⁵ Thoroughly studied by Dominique Sourdel, "La valeur litteraire et documentaire du <Livre des vizirs> d'al-Ġahsiyari," *Arabica*, 2 (1955), 193-210; Aynı yer, "L'originalite du *Kitab'ül-Vüzara'* de Hilal es-Sabi'," *Arabica*, 5 (1958), 272-92; Aynı yer, "Fragments d'al-Süli sur l'Histoire des vizirs 'abbasides," *Bulletin d'Etudes Orientales*, 15 (1955-1957), 99-108.
- ⁶ Mesela, al-Jahshiyari, al-Sabi', and al-Sull tarafından yapılan çalışmalar.
- ⁷ Anonim bir "vezirler aynası" Regina Heinecke tarafından çalışılmış ve telif edilmiştir, *Tuhfet'ül vüzera. Der Wesirs-Spiegel eines unbekanntes Kompilators aus der ersten Hälfte des 7./13. Jahrhunderts* (Beyrut, 1975).
- ⁸ El-ahkam'ül-Sultaniyye (birkaç edisyon mevcuttur); *Adab'ül-Vezir, Kavanin'ül vüzera ve siyaset'ül melik*, ed. Rıdvan es-Seyyid (Beyrut, 1979)
- ⁹ *Zeylü Tarihi Dimaşk*, ed. H. F. Amedroz (Leyden, 1908); Krş. H. A. R. Gibb, *The Damascus Chronicle of the Crusades: Extracted and Translated from the Chronicle of Ibn al-Qalanisi* (London, 1932; repr. 1967); Roger Le Tourneau, *Damas de 1075 a 1154. Traduction annotee d'un fragment de l'Histoire de Damas d'Ibn al-Qaldnisi* (Damascus, 1952).
- ¹⁰ *Zübdetü'l-Haleb Min Tarihi Haleb*, ed. Sami el-Dahhan, 3 C., (Dimaşk, 1951, 1954, 1968).
- ¹¹ Kemal S. Salibî Kamal S. Salibi, *Syria Under Islam: Empire on Trial, 634-1097* (Delmar, N.Y., 1977), ss. 122 vd.; Gibb'in yaptığı İbn'ül Kalanisi çevirisinin "Giriş" kısmı, ss. 19-32; Mustafa Ali Mustafa Hiyari, "The Arab Tribal Amirates of the Fertile Crescent 358-490/969-1097", Doktora Tezi, University of London, 1975.
- ¹² Cahen, "Mouvements populaires," ks. I, s. 237 (kaynaklara göre).
- ¹³ Al-'Azimi, "La chronique abregee d'al-'Azimi," ed. Cl. Cahen, *Journal Asiatique*, 230 (1938), 353-448, bakınız s. 402; Ashtor-Strauss, "L'administration urbaine," s. 106, n. 2.
- ¹⁴ Havemann, *Ri'asa und qada'*, ss. 129-30, 135-36, 146; Kşr. Hoffmann tarafından önerilen farklı bir çeviri, feodal ve feodal olmayan kuvvetler arasında (Marksist) bir mücadele varsayımına dayanan, *Kommune oder Staatsbürokratie?*, ss. 88-91, 107-9.
- ¹⁵ İbn'ül Kalanisi, *Dimaşk*, ss. 215, 222-24, 227, 229.
- ¹⁶ Lambton, "The Internal Structure," s. 249.
- ¹⁷ Aynı eserde s. 247 (Nizamülmülk'ün Siyasetname'sinden alıntı).

- ¹⁸ İlginçtir ki, hukukçular da bu dönemdeki vezirin sekreterlik vasıfları üzerinde özellikle durmamıştır; örneğin bakınız, el-Maverdî, *el-Ahkam'ül Sultaniyye ve Vilayet-i Diniyye* (Kahire, 1386/ 1966 edisyon), böl. 2, ki bu bölümde vurgu vezire devredilen gücün dereceleri üzerine odaklanmıştır.
- ¹⁹ İbn'ül Kalanisi, *Dımaşk*, ss. 231, 257.
- ²⁰ Al-'Azimi, "La chronique abregee", s. 423; ilgi çekici bir şekilde bu hadise İbn'ül Kalanisi tarafından kaydedilmemiştir (bakınız Cahen'in 'Azimi edisyonundaki yorumu ve Ashtor-Strauss, "L'administration urbaine," s. 123, n. 1).
- ²¹ İbn'ül Kalanisi, *Dimashq*, s. 278; bütün olaylar için bakınız aynı eser, ss. 261-62, 277-78.
- ²² Aynı eser, ss. 307-8.
- ²³ Aynı eser ss. 309-10, 314, 319. Nureddin hakkında bakınız, Nikita Elisseef tarafından yapılan üç ciltlik çalışma, *Nur ad-Din, un grand prince musulman de Syrie au temps des Croisades (511-569 H./1118-1174)* (Dımaşk, 1967); ayrıca bakınız Emmanuel Sivan, *L'Islam et la Croisade. Ideologie et propagande dans les reactions musulmanes aux Croisades* (Paris, 1968), böl. 3.
- ²⁴ Havemann, *Ri'asa und qada'*, ss. 150-55.
- ²⁵ İbn'ül Adim, *Halab*, I, 249. Süheyl Zekkar'a göre, *Halep Emirliği 1004-1094* (Beyrut, 1971), s. 259, reis[lik] makamı daha önce mevcuttu. Bununla beraber bu faraziye mevcut kaynaklar tarafından desteklenmiş değildir. İlaveten, (Cahen tarafından yapılan çalışmaya dayanan) Zekkar, ahdâs'ın 10. yüzyıl boyunca Halep'te var olduğuna inanmaktadır. Benim görüşüme göre bu, oldukça şüphelidir, çünkü kaynakların sunduğu bilgiler yoluyla tam olarak kanıtlanmış değildir. Diğer yandan, *avbaş* (çete, kalabalık) gibi guruplara dair bahisler ahdâs'ı kapsıyor olabilir (bakınız İbn'ül Adim, *Halab*, I, 204-5).
- ²⁶ Havemann, *Ri'asa und qada'*, ss. 98, 100-103; Benu Bedi'nin İranlı kökenine dair bakınız, İbn'ül Adim, *Halab*, II, 141; Claude Cahen, *La Syrie du Nord a l'epoque des Croisades et la principaute franque d'Antioche* (Paris, 1940), s. 268.
- ²⁷ Selim İbn Mustafâd'ın (İbn'ül Adim'e göre Halep'in ilk reis'i), camcılar çarşısında bir köşke sahip olan şehrin en seçkin elitlerine mensup olduğu rapor edilmiştir; ayrıca bir hamam da ismini Salim'den almıştır. Jean Sauvaget, "Extraits du 'Bugyat at-talab' d'Ibn al-'Adim," *Revue des Etudes Islamiques*, 7 (1933), 393-409, bakınız ss. 408-9. El-Hutayfî diye adlandırılan başka bir reis'in Halep eşrafına mensup olduğu söylenmiştir ki, bu onun şehir halkı içindeki saygıdeğer konumuna işaret etmektedir: İbn'ül Adim, *Halab*, II, 68, 95-96 ("şerif'in kalesi").
- ²⁸ Bu adamın kariyeri için bakınız, İbn'ül Kalanisi, *Dimashq*, ss. 21-27: el-Makrizî, *Itti'az al-hunafa' bi-akhbar al-a'imma al-Fatimiyyin al-khulafa'*, ed. J. D. al-Shayyal (Cairo, 1967), I, 249, 257-58; Axel Havemann, "Armed Elements from Rural Origin in Fatimid Damascus," makale, Baltimor'daki 21. MESA Toplantısında sunulmuştur, Kasım 14-17, 1987 (basılmamış).
- ²⁹ Havemann'daki Halep ru'asa'sı listesi için bakınız, *Ri'asa und qada'*, ss. 158.
- ³⁰ Badi' ailesinin vezirleri: Ebu'l Kasım, Ebu'l-Necm Hibatullah İbn Muhammed (İbn'ül Adim, *Halab*, II, 112, 118, 120, 129-30, 138); Banu Badi' ru'asa'sı: Sa'id, Fazail İbn Sa'id (Aynı eser, II, 139-41, 168, 170, 186, 220-21, 237-38, 243).
- ³¹ *Ri'asa und qada'*'daki çevirime bakınız, ss. 140-141. Dımaşklı ru'asa'nın yalnızca, muhtesibin ekonomik fonksiyonlarından sorumlu olmadığı görülecektir. İbn'ül Kalanisi, Sufî ailesinin bir reis'ini, "hükmedici (iyi) ve yasaklayıcı (kötü)" (*amara wa-nahâ*) olarak kaydeder, açık bir şekilde muhtesibin ahlaki fonksiyonuna bir gönderme: *emr-i bi'l ma'rûf ve nehy-i anil münker* (*Dimashq*, s. 321).
- ³² Reis'in çeşitli fonksiyonları için; Havemann, *Ri'asa und qada'*, ss. 135-41.

- ³³ İbn'ül Kalanisi, *Dimashq*, s. 261. *Dar'ül Vükela* için bakınız, Shlomo D. Goitein, *A Mediterranean Society*, C. I, *Economic Foundations* (Berkeley ve Los Angeles, 1967), ss. 186-92.
- ³⁴ Farklı kontekstlerde karşılaşılan *himayat* için bakınız Claude Cahen, "Himâya", *Encyclopaedia of Islam*, III, 394.
- ³⁵ İbn'ül Adim, *Halab*, I, 276, 294.